

El dibuix del territori andorrà

Cinta Pujal Carabantes

Arxiu Històric Nacional d'Andorra

A través del dibuix cartogràfic podem definir les competències científiques, administratives, econòmiques, polítiques i socials del territori, amb totes les seves variants. Coneixem documents del s. IX, durant la reconquesta cristiana, que tracten d'Andorra integrada al comtat d'Urgell; a finals d'aquest mateix segle Andorra s'havia acollit, com la resta de comtats catalans, a la sobirania carolíngia; l'acta de consagració de la Catedral d'Urgell de finals del segle X,¹ ja parla de les parròquies que conformen Andorra; el 952 els comtes d'Urgell cediren a la Mitra importants propietats de territori,² tal com es desprèn del pergamí de l'any 1007 en què «Ermengol, comte d'Urgell, dóna al monestir de Sant Sadurn de Tavèrnoles la meitat dels censos que percep de la vall d'Andorra i tots els drets d'alberga que li corresponen en la mateixa vall, de la qual s'assenyalen els límits territorials»;³ posteriorment, amb la signatura dels pariatges de 1278 i 1288, es decideix la repartició del control sobre les valls i es marquen els límits fronterers del Principat. Per la part francesa es coneix documentació de la mateixa índole, als arxius departamentals dels Pirineus orientals hi consta una sentència arbitral del 1304 en la qual s'estableixen els límits, els drets i les jurisdiccions del rei de Mallorca i del comte de Foix a la Cerdanya, el Capcir, la Vall de Querol, el Sabartés i el Donezà, limitant el Comtat de Foix amb les valls d'Andorra.⁴

Els inicis de la cartografia

L'inici de la cartografia al Principat l'hem d'entendre en el context de les escoles cartogràfiques que representen Catalunya, França, els Països Catalans i el Pirineu, integrant el territori de les valls d'Andorra a una i altra banda de frontera. Sovint trobem Andorra delimitada dins la vegueria de Puigcerdà i el comtat de Cerdanya,⁵ o bé dins de França.⁶

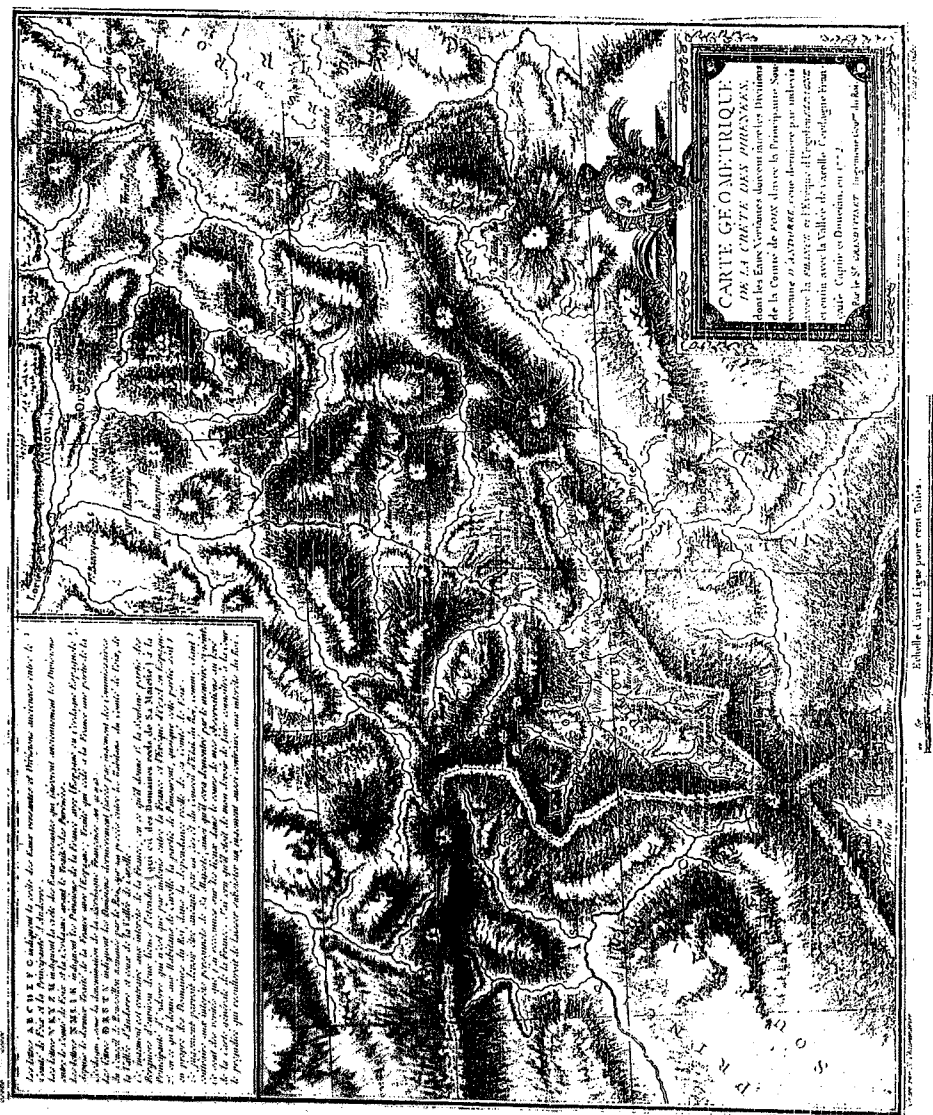
La primera representació cartogràfica d'Andorra de forma íntegra i individualitzada que coneixem és de l'any 1717; es tracta del full número 15 (realitzat en 3 fases) de la *Carte Generale des Monts Pyrenées*,⁷ feta per encàrrec del Ministeri de Guerra francès: un mapa que incloïa tot el Pirineu a partir de diversos aixecaments realitzats entre el 1717 i el 1719, coordinats per Roussel i La Blottiere⁸ a una escala aproximada 1:36.000. Aquest full núm. 15 correspon a la *Carte de la Vallée d'Andorra sur laquelle se trouve la partie de Cerdagne espagnole et la frontière supérieure de la Comté de Foix. Echelle de 3000 toises qui font une grane lieue de France [=Om. 160] . Par le Sieur Lhuillier, en 1717. 1Ms. col., 760x1120cm (IGN França)*⁹+una altra amb la inscripció 126 als Arxius de l'Oise.¹⁰

L'orientació d'aquest mapa és N-S, es remarquen de forma especial les vies de comunicació i els punts estratègics de pas entre el Comtat de Foix i la Cerdanya, els cursos de la vall de riu i alguns camins antics; els boscos són dibuixats amb punts verds, i les poblacions amb punts vermells; el relleu és de tipus pictòric, sense altimetria, i es precisa poc en les delimitacions de frontera.

Paral·lelament a les representacions oficials, hi ha qüestions administratives internes que comporten estudis concrets sobre el territori; el terreny anomenat de la Solana, que limita Canillo amb França, presentava problemes d'aprofitament de l'aigua i de les pastures. Per aquest motiu, el 1772 França encarrega al geògraf i enginyer del rei, Gradvoinet,¹¹ un estudi sobre el terreny acompanyat d'un mapa. A més de l'estudi de Gradvoinet es van realitzar altres croquis i esquemes de menor qualitat cartogràfica, entorn d'aquest conflicte.

Amb data 7 d'agost de 1774 existeix un document, a l'Arxiu de les Set Claus, en què el síndic general Guillem Areny demana al Consell General de les Valls que s'ajudi en tot els geògrafs enviats pel rei de França a fer el mapa d'Andorra.¹² Aquests geògrafs són els enginyers de Cassini que vénen a Andorra per treballar en els fulls 40 i 40 bis de la *Carte Générale de France* publicada el 1788. Aquest mapa, realitzat sota la direcció de l'Acadèmia de Ciències Franceses, el va iniciar Jacobo Cassini Thury i el va continuar César François Cassini.

El treball sobre el terreny a Andorra el va realitzar l'enginyer Lengelée l'any 1777, i el va verificar La Briffe el mateix any. D'aquest treball van resultar 4 documents originals i 7 verificacions; dels quals 1 original i 2 verificacions corresponen de forma íntegra a Andorra. El mapa que nosaltres coneixem com

PIRINEU/1772.-CARTE GÉOMÉTRIQUE DE LA CRÊTE DES PIRÉNÉES DONT LES EAUX VERSANTES DOIVENT FAIRE LES DIVISIONS DE LA COMTE DE FOIX D'AVEC LA PRICIPAUTÉ SOUVERAINE D'ANDORRE.../ Par le Sr. GRANDVOINET Ingenieur Geophe. du Roi.- Échelle d'une ligne pour cent toises.- Gravé par N. Chatmandier. (orig. a l'Arxiu Nacional de França. AHN)

el de Lengelée, realitzat el 1777 i titulat *Carte Géographique de la Vallée d'Andorra Pays Neutre Levée et Dissine par Mr. Lengelée Ing. Geographe du Roy*, a escala 1:60.000, correspon a un dels aixecaments descrits per Cassini.¹³

A finals del s. XVIII, i per la banda espanyola, Don Francisco de Zamora compila en un volum *Las Memorias para la historia de los pueblos de Catalunya y principalmente de los Valles de Andorra. Escrita por diferentes personas en los años 1788 y 1789*, dins el qual es troba un mapa de les valls d'Andorra, rea-

ANDORRA/1777.-CARTE GÉOGRAPHIQUE DE LA VALLÉE D'ANDORRA Pays Neutre Levée et Dissiné par Mr. Lengelée Ing. Geographe du Roi.- Andorra: Mapa Topogràfic d'Andorra.- Esc. [1:60.000].- 1 mapa: col.; 55,5x84,5cm. (orig. AHN)

litzat per mossèn Antoni Puig d'Escaldes i titulat *Carta Geographica de las Valls Neutras de Andorra; part de Cerdanya; comfins de Pallas, y del comptat de Foyx. Descrita per Anton Puitg, prevere de les Caldes de dites Valls. Any 1788*. Aquest mapa és l'expressió gràfica dels capítols del *Politar Andorrà*, escrit pel mateix autor del mapa l'any 1773; la qualitat cartogràfica és pobra, la toponímia se centra bàsicament en punts estratègics com ponts i carreteres, les principals ciutats i els punts de producció (fargues, mines). S'ha especulat sobre les intencions de Francisco de Zamora amb la realització d'aquesta memòria.¹⁴

La gran onada de refugiats carlins que volien travessar cap a França a través d'Andorra va desencadenar friccions internes i externes.¹⁵ Francesc Ferrer i Bruguera, nascut a Sort el 1805, refugiat a França, va dur a terme el 1849 una còpia del mapa del 1777 de Lengelé. La còpia del mapa es va realitzar el mes de gener de 1849 a Andorra. Entre el 1841 i el 1848 el coronel Ulrich, comissionat especial del Govern d'Isabel II, nomenat pel capità general de Catalunya, Antonio Van Hallen, va viure a Andorra i el darrer any va realitzar un informe manuscrit, adreçat al capità general de Catalunya, Marquès del Duero, on va incloure el mapa que Francesc Ferrer havia calcat de Lengelé ubicat a la Casa de la Vall. Ferrer, en reproduir-lo, va cometre els mateixos errors que en l'original: va traduir la toponímia al català, va oblidar el poble de Vila, escriu Meritxbell quan en l'original figura Meritxell, oblida l'Estany d'Engolasters, diverses fargues, la vall de Setúria... Si no coneguéssim la font original seria indesxifrable en molts punts: els símbols de la lectura no estan acabats, s'observa una disminució qualitativa en el dibuix i modificacions en la toponímia. És possible que aquesta còpia li fos encarregada pel copríncep episcopal o el veguer.

Dalmau de Bacquer, advocat refugiat a França com a carlí, membre de la Junta insurreccional de Berga, va ser nomenat assessor del Consell General. El 1849 publica un mapa titulat *Mapa de los Valles de Andorra*, a escala 1:117.000, dins el llibre *Història de la República d'Andorra*, dedicat al seu oncle, el bisbe Simó de Guardiola. En aquesta representació s'assenyala: «Capital, Villa, Pueblo, Aldea, Caserio, Santuario, Castillo Antiguo, Fragua, Mina de Hierro, Estanque», es dibuixen els ponts, sense marcar els camins com va fer Cassini, corbes representades amb normals de configuració i castellanitzant la toponímia: «Mas de Lins, Borda de Cosp, Tolse, Fontaneda R., Fuente, Seca, Oratorio, Auvíña R., Auvíña, Fuente, S. Julian, Valira R., Casa Molines, Aixirivall R., Canolic, Oratorio, S. Marti, Llumeneres, Pico de Fran, Os R., Aixovall, Bexasarri, S. Vicente, Aixas, Borda, Borda, Aixovall, ...». És el primer mapa del Principat que converteix els signes pictòrics en cartogràfics. Aquesta representació servirà de model a les publicacions posteriors. El 1920 Fernando de los Ríos Urruti el reproduïx a *Vida e Instituciones del Pueblo de Andorra, una supervivencia señorial*. El 1930 el vol. IV de l'*Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana* Espasa-Calpe reproduïx un mapa «Andorra de un mapa antiguo», que és extret d'aquest.

Els pirineistes

El mapa de Dalmau de Baquer serveix de model al geògraf i pirineista Jean-François Bladé (1827-1900), que després de revisar-lo i treballar de forma exhaustiva amb documentació original als arxius de París, Foix i la Seu d'Urgell, el revisa i l'inclou en la seva obra sobre les Valls d'Andorra: *Études Géographiques sur la Vallée d'Andorre* publicada a París el 1875 i dedicada a Antoni Fiter i Rossell.¹⁶ També va ser pirineista el comte d'Arlet de Saint-Saud, juntament amb Schrader, Gourdon i altres geògrafs que van treballar a banda i banda de Pirineu per al servei cartogràfic francès i d'acord amb les autoritats espanyoles, malgrat que el 1886 existissin alguns inconvenients per treballar dins el territori andorrà.¹⁷

A mitjan segle XIX Andorra va patir bloquejos fronterers reiteratius, violacions del territori i sancions econòmiques, com a conseqüència dels esdeveniments politicomilitars espanyols. Les representacions del Principat van prenent forma a mesura que les dades recollides es tradueixen al llenguatge cartogràfic. Els nous estudiosos, fundadors i practicants dels moviments científics i excursionistes, corroboren i amplien la informació obtinguda en els mapes anteriors. Per la banda catalana es fa palès l'intent de perpetuar i gaudir de l'autenticitat de la cultura catalana retrobada al Pirineu. L'interès per la muntanya s'exemplifica no només a Catalunya sinó també a la part francesa; les guies Joanne i Diamant, la *Revue des Pyrénées et de la France Méridionale*, la revista del *Centre Excursionista*, promocionades pel Club Alpin Français, el Centre Superior de Investigaciones Científicas, el Centre Excursionista de Catalunya, l'Associació d'Excursions Catalana, centres excursionistes locals, etc., mostren interès pel Pirineu i, en aquest cas concret, pel Principat d'Andorra, que és un país independent i que conserva totes les característiques rurals que aquests moviments recerquen.

El 1882, en una traducció a l'anglès de l'obra de J.F. Bladé: *Valley of Andorra*, apareix un mapa *Map of Andorra, gravé et imprimé par Erhard a escala 1:80.000*,¹⁸ atribuït al viatger anglès F. H. Deverell, que es caracteritza per la toponímia adequada a l'anglès i un tipus de relleu pictòric. Una altra representació de Deverell és el *Mapa de les Valls d'Andorra* de l'any 1889, basat en el *Mapa de l'Estat Major francès*, que trobem publicat, entre altres llocs, a *Una Història d'Andorra* de J. M. Guilera;¹⁹ col·labora en la realització d'aquest mapa el botànic Marçailhou. La valoració subjectiva del territori és ben palesa en la redacció de les obres; Deverell destaca el 1884²⁰ la «immarcessible llibertat i independència d'aquelles Valls amb la indiferència davant els encants i les particularitats del paisatge».²¹

El geògraf francès Franz Schrader va estar el 1884 a Puigcerdà, de pas cap a les valls.²² Va començar un mapa d'Andorra amb la intenció que figurés a l'*Atlas Géographique Moderne*, 1889, realitzat amb motiu de l'exposició de París; el 1928 publica dins: *Les Guides Bleus. Pyrénées sous le patronage officiels du Touring Club de France office National de Tourisme Club Alpin Français*. Librairie Hachette, un mapa a escala 1:800.000 del 1912, assenyalant els camins de

carro, els passos de frontera i indica:

«La partie Française a été dessinée principalement d'après les Cartes du Dépôt de la Guerre et la Carte au 500.000e. du Dépôt des Fortifications. Por la partie Espagnole, l'auteur s'est servi de ses propres travaux dans la partie limitée...».

A les acaballes del s. XIX, la burgesia més benestant s'interessa pels centres de lleure i oci, fet que dona lloc a la publicació de guies i mapes turístics, com per exemple la *Guide-Route du Baigneur & du Touriste dans le Département de l'Ariège & En Andorre* del 189-, amb el mapa adjunt titulat *République d'Andorre: Contribution a la Carte des Pyrénées Espagnoles*, construït per F. Prudent el 1892 a partir de les dades donades pel comte de Saint-Saud. Aquest tipus de mapes prolifera més endavant.

Per la banda espanyola, D. Silvino Thos y Codina, del cos d'enginyers i mines, a petició del Consell General efectuà el *Reconocimiento físico-geológico-minero de los Valles de Andorra* i al mapa hi anota:

«Han servido de base el Mapa general de Cataluña del Depósito de la Guerra y el particular de Andorra de L.D. de Baquer.- 2a. ed. corregida y revisada por el autor, Barcelona, Impr. peninsular de Mariol y Lopez Asalto 69.- 1885».

D. Silvino Thos tractà els recursos naturals de les mines, documentant-les amb la finalitat de realitzar un informe per optimitzar-ne l'explotació. L'estudi destaca per la rigorositat científica i la manca de descripcions etnogràfiques i de curiositats del país pròpies dels excursionistes de l'època.

Els catalans, Artur Osona, Mn. Cinto Verdaguer i Valentí Almirall, juntament amb altres, evocaven l'esperit d'una suposada catalanitat o d'un bucòlic món rural que es despenia d'observar aquells pobles i terres que encara conservaven els costums i l'estructura originària que ells enyoraven. A. Bofill i F. Haas, dins el grup Treballs del Museu de Ciències Naturals de Barcelona, realitzen el 1920 un estudi zoològic de les valls pirinenques, vall del Segre i Andorra, per ser publicar-lo a la Junta de Ciències Naturals de Barcelona. El 1924, César August Torras publica el *Pirineu Català. Guia Itinerari Cerdanya*. Hostench, Barcelona, 1924, amb un mapa que es titula *Pirineu català* a escala 1:100.000.

Les representacions cartogràfiques d'Andorra culminen amb l'obra de Marcel Chevalier, que treballa de forma intensa al Pirineu i especialment a Andorra; publica *La Transhumance et la vie pastorale dans les Vallées d'Andorre* dins *Revue des Pyrénées*, 4t timestre, 1905. Coneixem l'edició d'un mapa dins de *Guides-Joanne*, Hachette et Cie., París 1912 p. 357-358, titulat *Andorre et Cerdagne*, on les corbes de nivell són substituïdes per ombrejats. Chevalier, l'any 1925, sota el patrocini de l'Acadèmia de Ciències de Barcelona i el Club Alpí Català, va publicar un mapa d'Andorra a escala 1:50.000, que posteriorment va ser reeditat diverses vegades entre els anys 1933 i 1953. Aquest és el primer treball on s'utilitza cartografia moderna, amb una representació topogràfica del relleu mitjançant corbes de nivell amb escala mètrica, amb una gradació de referèn-

cia a partir del meridià de Madrid i la utilització de signes convencionals moderns. El mapa *Les Vallées d'Andorre, carte entièrement levée sur le terrain*, de 1925, obre una nova època en la cartografia del Principat d'Andorra; com diu J. M. Guilera el 1960, parlant de l'obra de Chevalier, «culminaria amb el millor mapa del país que hom pot consultar per ara».²³ Aquest mapa presenta de forma detallada el perfil del país, camins, pobles, bordes, ponts i cases acuradament dibuixats, així com l'abundant toponímia, amb algun error de transcripció que serà revisat posteriorment. Les revistes especialitzades contribueixen a l'estudi i anàlisis diversos, com la *Carte de la Pluviosité Annuelle de la Moitié Orientale des Pyrénées*, dins H. Gaussen: *Végétation de la Moitié Orientale des Pyrénées vol. I serie: Pyrénées* 1926;²⁴ Ramon de Semir de Arquer, el 1935, al *Mapa de la Vall Ferrera. Pirineo Catalan*, autoritzat pel Consejo Superior Geográfico el 8 de juny de 1951, anota:

«Para levantar este mapa que aparece en 1935... las cotas de altitud han sido en su casi totalidad las facilitadas por el Instituto Geográfico Catastral, y los alrededores Francia y Andorra han sido facsimilados de la *Carte de France* a 100.000 y del mapa *Les Vallées d'Andorre* de Marcel Chevalier a 50.000...»

A la producció cartogràfica espanyola i francesa se sumen les necessitats internes del país, com és la construcció de FHASA (Forces Hidroelèctriques d'Andorra Societat Anònima). El 1934, des d'Andorra, es contracta l'agrimensor Alwin Shroeder per fer aixecaments topogràfics per a les obres de FHASA.

La toponímia de Chevalier la revisa Salvador Llobet al mapa *Mantos de Vegetación*, publicat l'any 1947 dins *El Medio y la Vida en Andorra*, editat pel CSIC Estudios Geográficos, Instituto Juan Sebastian Elcano, Estación de Estudios Pirenaicos, Barcelona 1947, premi *Menéndez y Pelayo* 1946; Llopis Lladó i Sole Sabarís realitzen el *Mapa Geológico de Andorra*, el 1954, sobre la mateixa base topogràfica de Chevalier. L'any 1963, l'editorial Alpina publica una guia d'Andorra, acompanyada d'un mapa topogràfic, realitzat per Llopis Lladó. Aquest mapa, seguint la tònica d'aquesta editorial, complementa les corbes de nivell amb indicació de les variacions d'alçada mitjançant una coloració altimètrica; el mapa, a escala 1:40.000 està basat en la topografia de Chevalier, amb correccions personals de Llopis. Aquest mapa ha estat de gran interès per als excursionistes que visiten Andorra, tant pel prestigi de l'editorial com per la gran quantitat de topònims i el detall en la indicació dels camins de muntanya.

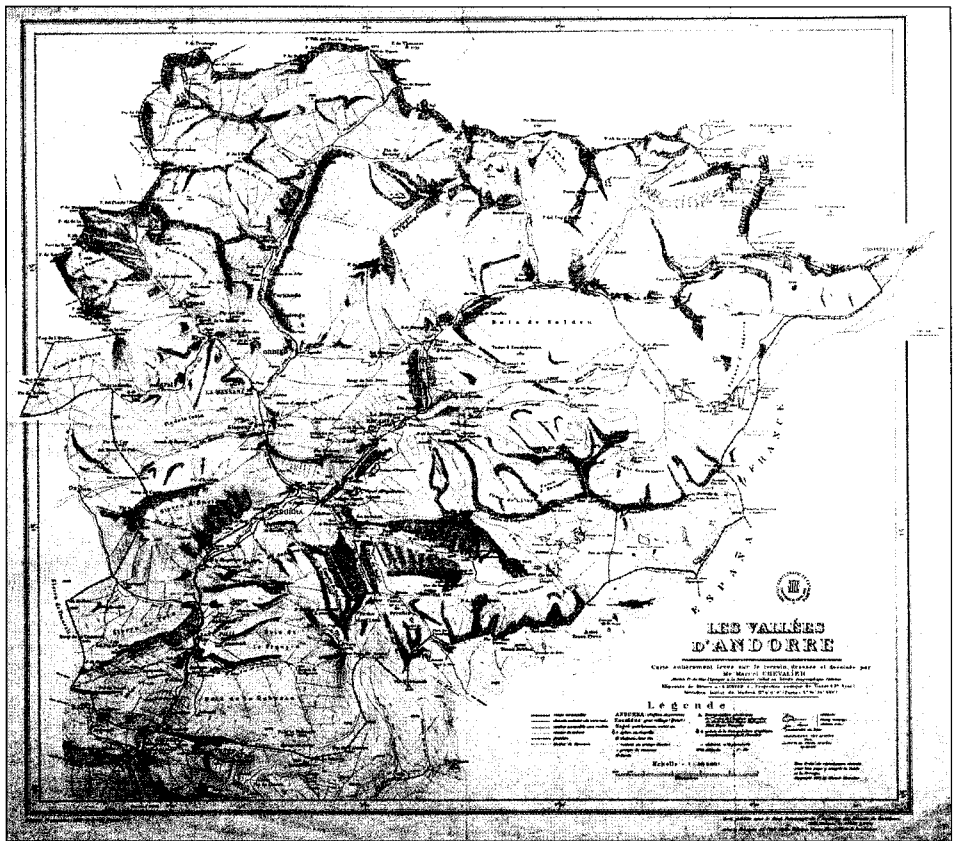
El tractament contemporani

Uns anys després, un cop creat l'Institut Cartogràfic de Catalunya, se centralitza la producció cartogràfica catalana, tant en matèria de producció com d'arxiu, i de tota la bibliografia que fa, d'alguna manera, referència a

Alwin Shroeder en la seva estada a Andorra (donació de la família Shroeder a l'AHN).

ANDORRA/1925.-Mapa Topogràfic de les «Vallées d'Andorre» i l'Alt Urgell/ Marcel CHEVALIER.-1:50.000.- Carte publiée sous le Haut Patronage de l'Académie des Sciences de Barcelone. Imapa; 59,7x66,2cm. 1925. (orig. Cartoteca de Catalunya, ICC)

Catalunya; una situació semblant es produeix a França amb l'Institut Géographique National.

La producció cartogràfica d'Andorra dins el Principat s'inicia cap a la meitat dels anys 70, quan Treballs Públics del Molt Il·lustre Consell d'Andorra s'ocupa d'elaborar i publicar mapes del territori andorrà. A partir de l'any 1980 passa a ser competència del Ministeri de Serveis Públics del Govern d'Andorra. Des d'aquest servei no només es treballa en l'elaboració de mapes i plànols d'Andorra sinó que també es recullen fotografies aèries del terreny, de les quals el mateix Ministeri té una abundant col·lecció.

La cartografia a l'Arxiu Històric Nacional d'Andorra

De la recerca, conservació, catalogació i difusió de la cartografia antiga al Principat, se n'encarrega l'Arxiu Històric Nacional d'Andorra, que comença a

funcionar a partir del 1980 davant la necessitat de conèixer i custodiar aquest tipus de documentació gràfica.

La manca de producció cartogràfica pròpia va forçar la recerca de documentació antiga en institucions estrangeres, com la Biblioteca Nacional de París, l'Arxiu Nacional de París, el Servei Geogràfic de l'Exèrcit Francès, el Servei Geogràfic de l'Exèrcit Espanyol, la Biblioteca Nacional de Madrid, la Biblioteca de Catalunya, la Cartoteca de Catalunya, l'Institut Municipal d'Història, el Centre Excursionista de Catalunya, l'Arxiu Departamental de l'Ariege, l'Institut d'Estudis Catalans (fons transferit a la Biblioteca de Catalunya) i altres. Les reproduccions obtingudes són la majoria reproduccions en diapositiva, en paper, en facsímil, editades i en la mesura que ha estat possible en format original.

El criteri bàsic de selecció és cartografia on es representi Andorra de forma individualitzada o com a territori integrat dins un altre territori, en la majoria dels casos dins de Catalunya, del Pirineu, de França i, més rarament, dins d'Europa. No tenim dates límit per antiguitat i per endavant ens fixem en 4 punts concrets: el 1925, data en què Marcel Chevalier aixeca la *Carte de la Vallée*; el 1946, data en què el Dr. Llobet realitza el mapa *Mantos de Vegetación*; el 1963, data en què l'editorial Alpina publica el *Mapa de Andorra* i el 1976, en què es posà a la venda el primer mapa produït i comercialitzat pel Consell d'Andorra, a escala 1:10.000.

Actualment, la cartoteca de l'Arxiu Històric Nacional compta amb una biblioteca auxiliar d'obres de referència, diversos catàlegs d'altres entitats i 548 representacions cartogràfiques, de les quals 250 són originals i la resta reproduccions en diapositiva, facsímil o paper, juntament amb bibliografia de referència:

Dins de la denominació «Pirineus» s'inclouen aquelles representacions que, malgrat les delimitacions administratives, han tractat aquest massís de forma integral; dins la denominació «Espanya», s'inclou l'antiga Corona d'Aragó; Catalunya és tractada com la representació del territori amb Andorra i/o el Llenguadoc; la denominació «França» inclou tota aquella cartografia del territori francès amb Andorra; i Andorra, totes aquelles representacions que tenen com a tema principal el Principat.

Lloc-quantitat	Dates extremes	Lloc-quantitat	Dates extremes
Àfrica-3	18.-1950	Alemanya-4	1943-1945
Amèrica-9	1947-1951	Andorra-174	1717-1992
Àsia-1	19..	Austràlia-1	1948
Àustria-12	s.d.	Bèlgica-4	1938-1942
Catalunya-82	1919-1992	Espanya-63	1653-1992
Europa-4	18.-1944	França-95	1814-1976
Gran Bretanya-1	1949	Holanda-4	1937-1941
Itàlia-1	1943	Món-8	1688-1951
Pirineus-33	1696-1992	Suïssa-49	1750-1974

Notes

- ¹ Jordi GARSABALL: «Sobre la pretesa data de dotació de la Seu d'Urgell. Apunts per a una nova datació», dins *I Congrés d'Història de l'Església Catalana. Des dels orígens fins ara*. Solsona, 20-23 de setembre de 1993, p. 55-61.
- ² Cebrià BARAUT: *Cartulari de la Vall d'Andorra segles IX-XIII*. Andorra, 1988.
- ³ Arxiu Corona d'Aragó, còpia de 1230, pergami datat per Ramon Borrell núm. 85, dins: Cebrià BARAUT: op. cit. p. 117-118.
- ¹ Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals, B. 88, perg. núm. 597 a l'Arxiu Històric Nacional d'Andorra (AHN).
- ¹ CATALUNYA/ 1660 (1690)-PRINCIPAUTÉ DE CATALOGNE DIVISÉ EN NEUF DIOCESIS ETC., DANS LE COMTÉ DE CERDAGNE, SONT A PRESENT REUNIS A LA FRANCE/ Sr. SANSON d'Abbeville geogr...; L. CORDIER ABB.
- ⁶ PAÏSOS CATALANS/ 1752.-ÉTATS DE LA COURONNE D'ARAGON OU SE TROUVENT LES ROYAUMES D'ARAGON ET DE NAVARRE, LA PRINCIPAUTÉ DE CATALOGNE/ Robert de VAUGONDY.
- ⁷ AHN fons cartogràfic núm. 149/CM facsímil.
- ⁸ Aquests 15 estudis originals es poden trobar a l'IGN i a la BNE.
- ⁹ AHN fons cartogràfic núm. 1/penjat al despatx de direcció provinent de l'IGN de París, núm. 42 i núm. 43/sala de consulta Reprod. fotogràfiques provinents del Ministère de la Guerre, Dépôt de la guerre França.
- ¹⁰ *Imago Mundi* XV, 1967.
- ¹¹ Enginyer i geògraf de Cassini per la Carte Générale de la France.
- ¹² AHN, ASC doc. núm. 1773.
- ¹³ Relació dels d'enginyers de Cassini amb els números de fulls en els quals van treballar, el nom del territori, les verificacions i les dates (IGN, Cartothèque).
- ¹⁴ Francesc OLIVÉ-Susanna VELA: «Les respostes de les Valls d'Andorra al qüestionari de Francisco de Zamora (1788)» dins: *Quaderns d'Estudis Andorrans*, núm. 6, Valls d'Andorra, 1994, p.11-55.
- ¹⁵ PERUGA i GUERRERO, Joan i LÓPEZ i MONTANYA, Esteve: Carlins i Liberals. «Els inicis de la qüestió d'Andorra» dins *Els Annals* de l'IEA, 1991, p. 99-139.
- ¹⁶ Marcel BAÏCHE dins el *Col·loqui d'Estudiosos, Encamp*, 1993, títol: Reapareix un estudi de 1884 sobre Andorra (col·loqui no editat), parla d'una obra sobre les Valls d'Andorra del 1884 (arxivada manuscrita a la Quay d'Orsay) que inclouria un mapa.
- ¹⁷ Aquell estiu del 1886 devien estar molt tenses les relacions franco-andorranes per alguna qüestió política de la qual no parla Saint-Saud, i França degué donar instruccions als funcionaris que treballaven en la cartografia de la frontera que s'abstinguessin de penetrar en territori andorrà per evitar les complicacions en què s'havia trobat el seu company Gourdon. Josep Maria GUILERA: *Una Història d'Andorra*. Garsineu 1993, facsímil de l'edició de 1960, p. 104.
- ¹⁸ Bibliothèque Nationale de France (Doc núm. 33952) AHN 1Mi 01/75/01 RI.
- ¹⁹ J. M. GUILERA: op. cit., p. 313.
- ²⁰ F.H. DEVERELL: *All round Spain by Road and Rail. With a short account of a visit to Andorra*. London, 1884.
- ²¹ J.M. GUILERA: op. cit., p.134.
- ²² «Voz del Pirineo» a Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals Fons Carles Romeu: dossier «extreits de la presse I» s/n (11).
- ²³ J. M. GUILERA, op. cit. p. 264.
- ²⁴ Paris Librairie Paul Lechevalier, 1926, esc.: 1:500.000, 1 mapa: col. 46x57cm aprox

Bibliografia

- ARXIU HISTÒRIC NACIONAL (1994): *Catàleg dels Documents d'Andorra als Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals*. AHN. Andorra
- BAÏCHE, Marcel (1993): «Reapareix un estudi de 1884 sobre Andorra» dins *Col·loqui d'Estudiosos, Encamp*. (no editat).
- BARAUT, Cebrià (1988): *Cartulari de la Vall d'Andorra segles IX-XIII*. Conselleria d'Educació i Cultura del Govern d'Andorra. Andorra

- BLADÉ, Jean-François (1875): *Études Géographiques sur la Vallée d'Andorre*. Librairie Joseph Baer et Cie. Paris, p. I-IX.
- CAMPILLO, X (1993): *Literatura pirinenca contemporània: una Antologia. L'Alt Pirineu català vist pels seus escriptors*. Garsineu. Tremp.
- CARTOTECA DE CATALUNYA (1992): *Catàleg General de la Cartoteca de Catalunya*. Institut Cartogràfic de Catalunya. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- CARTOTECA DE CATALUNYA (1995): *Llista dels Atles Disponibles a la Biblioteca (s. XIX i XX)*. Gemmina Vidal, juliol, (no editat).
- DEL TIBIDABO A ANDORRA A PEU, EN VUIT JORNADES (1927): dins *Butlletí del Centre Excursionista de Sabadell*.
- FROEHLICH, André (1967): «The Manuscript Maps of the Pyrenees by Roussel and La Blotière» dins *Imago Mundi*, núm. XV. Amsterdam, p. 94-104.
- GALERA, Montserrat (1992) : recull dins *Carte Generale des Monts Pyrénées et Partie des Royaumes de France et d'Espagne*. ICC. Barcelona, facsímil.
- GRASABALL, Jordi (1993): «Sobre la pretesa data de dotació de la Seu d'Urgell. Apunts per a una nova datació» dins *I Congrés de l'Església Catalana. Des dels orígens fins ara*. Solsona, 20-23 de setembre de 1993, p. 55-61.
- Gran Geografia Comarcal de Catalunya* (1991): vol. I. Enciclopèdia Catalana, S.A. Barcelona.
- GUILERA, Josep Maria (1993): *Una Història d'Andorra*. Garsineu. Tremp, Edició facsímil de la del 1960.
- HEÏD, Maurice (1982): «Franz Schrader. Esquisse Biographique» dins *Pyrénées I. Courses et Ascensions*. Privat-Slatkine. Toulouse, p. XI-XXXII.
- INSTITUTE GÉOGRAPHIQUE NATIONAL, *Relació dels ingenyers de Cassini.*, Cartothèque.
- L'ANDORRE. Itinéraire de Visite par la Montagne et par la Route (avec carte)* (1929): Union Thermale & Touristique de l'Ariège,
- LLOBET, Salvador (1947): *El Medio y la Vida en Andorra. Estudio Geográfico*. CSIC. Barcelona.
- OLIVÉ, Francesc i VELA, Susanna (1994): «Les respostes de les Valls d'Andorra al qüestionari de Francisco de Zamora (1788)» dins *Quaderns d'Estudis Andorrans*, núm. 6. Andorra.
- MONTANER i GARCIA, M. Carme: *La Cartografia Topogràfica Realitzada a Catalunya: de les iniciatives d'arrel privada a les Propostes de l'administració catalana (1833-1941)*. Barcelona, juny de 1995 (tesi doctoral no editada).
- OSONA, Artur (1894): *ANDORRA. Guia-Itineraria y Ressenya Geogàfich-Històrica de las Valls*. F. Altés y Alabart. Barcelona.
- PERUGA, Joan i LÓPEZ, Esteve (1991): «Carlins i Liberals. Els inicis de la qüestió d'Andorra» dins *Els Annals de l'IEA*. Andorra.
- PUCHADES BENITO, José María (1946): *Cartografía de la Provincia de Lérida y de Andorra*. Delegación del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto de Estudios Ilerdenses. Lleida.

- Pyrénées. Guides Diamant, Joanne.* Hachette & Cie par Adolphe et Paul Joanne. Paris, 1879 i ed. 1912.
- RIBAS, Joseph (1983): «Preface» dins *Pyrénées*. Tome I, 1874-1879». Syrius, p. I-XIII.
- SERVICIO GEOGRÁFICO DEL EJÉRCITO (1979): *Cartoteca Histórica. Índice de mapas-mundi, planisferios terrestres, celestes y mapas y planos históricos de Europa.* SGE. Madrid.
- SERVICIO GEOGRÁFICO DEL EJÉRCITO (1974): *Cartoteca Histórica. Índice de atlas universales y mapas y planos históricos de España.* SGE. Madrid.
- SAINT-SAUD (1892): «Contribution a la Carte des Pyrénées Espagnoles» dins *Revue des Pyrénées et la France Meridionale*, Tome IV. Toulouse.
- SCHOLIER, Raymond (1949): *Mes Pyrénées. De Gavarnie a la Méditerranée.* Arthaud. Grenoble.
- SHRADER, Franz (1982): «Henry Russell 1834-1909» dins *Pyrénées II Science et Art.* Privat-Slatkine. Toulouse, Genève.
- SHRADER, Franz (1982): «En souvenir le Colonel du Génie Ferdinand Prudent 1835-1915» dins *Pyrénées II Science et Art.* Privat-Slatkine. Toulouse, Genève.
- TOOLEY'S DICTIONARY OF MAPEMAKERS + suplement compiled by Ronald Vere Tooley with a Preface by Helen Walls. USA, Alan R. Liss.